

Nogle træk fra Skast Herred under Carl Gustav krigene

Af H. K. Kristensen

I Fra Ribe Amt 1972, s. 143, er der fortalt lidt om de trængselstider, som Skast herred måtte gennemgå under Carl Gustav-krigene. De mange skifter i tingbogen, der er tinglæst lige efter krigens ophør, da der igen kunne plejes lov og ret, viser, at der var dobbelt så mange insolvente dødsboer som solvente. Man havde søgt at skjule rørlige ejendele, navnlig var kirkelofter og kirketårne yndede, men dog ikke sikre, skjulesteder, når plyndringerne gik løs.

Hvor var der sikkert? - Da Hans Andersen i *Jyllerup, Orre sogn*, døde, skjulte man hans gangklæder i en tørveklod og troede dem velforvaret, men de blev alligevel fundet og taget af plyndrende ryttere.¹

Soldaterne ranede også hele gårde - enten for at bo i bygningerne, som polakkerne gjorde i Skudstrup, eller for at bruge deres tømmer og inventar til brændsel. Og det var jo ikke let for ejerne at skjule dem! Dog forsøgte man noget i den retning i *Gjellerup, Varde landsogn*. Der døde en velhavende selvejerbonde, Eske Christensen og hans hustru, Anne Hansdatter, antagelig af pesten 1659, som var særlig hård ved gamle mennesker. Der var 3 børn, en søn Christen Eskesen fik gården. Datteren Kirsten var gift med Tonnis Christensen i Toftnæs, og datteren Mette, der nylig var død, havde været gift med Las Hansen, borger i Varde. Skiftet efter Eskes viser, at man havde flyttet 3½ fag »opbygning«, »som i denne usikre tid ikke kunne have her i gården« ind på et stykke kålgårdsjod, som boet ejede i Almishusgade 9 i Varde, antagelig ved siden af svigersønnens bolig.² Hertil flyttede man også andre gode sager: grubekedel, brændevinstøj, sengeklæder, seletøj, 12 alen hvid og 9 alen sort vadmél, 3 sølvskeer, en egekiste og skrin m.m. - Man har åbenbart følt, at man var mere sikret mod plyndring og overfald i købstadens tætte klynge end ude

på landet, ganske som det var tilfældet i Ribe, hvortil folk fra landet strømmede i massevis, så at de næppe kunne skaffe sig plads.³

I øvrigt ser det ud til, at gården i Gjellerup slet ikke blev plyndret. Besætning og indbo var intakt ved registreringen, der viste en formue på 348 sld. og en ubetydelig gæld.

Nogle gårde blev dog lagt øde, og enkelte blev måske først helt opgivet efter krigen. F.eks. opsigde Jes Kimer i *Rovsthøje* den 26. juni 1660 »den bolig og væring, han påbor, til Sofie Staverskov (Øllufgård), formedelst de brandenborgske folk har nedbrudt hans huse og bygning, og ellers i andre måder i denne ufredstid er bortrøvet hans gods og formue, udi højeste måder udskattede - med mindre den gode frue ville unde og bevilge ham nogen frihed og forlindring på samme væring, at han det nogenledes kunne tåle og udstå«⁴

Vi ved ikke, hvad Sofie Staverskov svarede. Hun var fra en rig enke forvandlet til en fattig enke. Hun var datter af Øllufgård's forrige ejer, Fasti Staverskov og Christence Krag. Efter moderens død lige før krigene udbrød, havde hun overtaget godset og dets drift. Hun havde været gift med Otto Kruse, død 1634, og med Laurids Ebbesen (Udsen), død 1645, og havde nu været enke i flere år.

I 2-3 år under krigen fik hun hverken landgilde eller andre afgifter af sit gods. Hun måtte gøre lån for at kunne eksistere, men hun har også givet bønder lån og henstand. Vi ser det hos Peder Christensen i *Hygum*, der dog efter krigen måtte give hende pantebrev på sine tilbageblevne ejendele. Han underskriver med egen hånd. Det var skyld og landgilden fra krigens tid samt »hvis andet hendes velbyrdighed har forstrakt (mig) med i denne onde og besværlige tid, i alt 50 sld.«⁵

Nogle fæstere var rejst uden videre, andre opsigde fæstet. Var der så en ny fæster at få på en egn, hvor mange var døde af pesten 1659? - Hun måtte se at holde på sine fæstere. Derfor lagde hun sag an mod Mads Jensen i *Fuglsig* for at få ham til at blive ved sin fæstegård, som han var flyttet fra uden lovlig

opsigelse. Men herredsfogeden fandt, at fæsteren p.g.a. fattigdom og »fjenders overlast« måtte drage bort, »som ved alt for mange sker«, som det hedder i dommen, fogeden frifandt ham derfor, da det skete i en tid, hvor der hverken var lov eller øvrighed i landet, som han kunne opsiges fæstet til, og han desuden var for fattig til at holde gården ved magt.⁶

Efter krigens ophør lod fru Sofie tage syn over *Nebel sogn*. Det beskrives således i tingbogen for den 4.9.1660: *Lifstrup*: der findes 4 gårde, en af dem står ganske øde, en gård ganske forarmet og så godt som øde, og husene falder neder, de andre to gårde, den ene en hospitalsgård, begge meget forarmet, der ligger 2 ganske tægter efter som de skulle have med korn, men ligger i grøn jord, så de ikke har deres halve sæd ved magt. I *Nebel by* 3 gårde meget forarmet, og der ligger en hel hob efter af deres land i grøn jord, og kan ikke drive deres avl for deres armods skyld. *Hygum* 5 gårde, en halv gård er ganske forarmet og så godt som øde, de andre halvfemte gårde er meget forarmede, en hel hob af deres land i grøn jord, og kan ikke nær drive deres avl. Al den (!) sogn er velbyrdig frue Sofie Staverskov hendes velbyrdigheds ugedagstjenere,⁷ så nær som én gård«, nemlig den nævnte hospitalsgård, der tilhørte Ribe kapitel.

Et andet syn, Sofie Staverskov lod opkræve den 4.9.1660 viste, at det stod lige så dårligt til på hendes gods uden for sognet. Også disse bønder, der kaldtes ugedagstjenere, havde i fredstid gjort ugedagsarbejde til Øllufgård. Hendes fuldmægtig Niels Nielsen i *Lifstrup*, påviste gårdene for synet: i *Rovsthøje*: 1 gård, Christen Clausen påboede, frarømt, er ganske ruineret, meste parten nedbrudt af husene, tømmeret er borte, og ikke er sået eller pløjet, står ganske øde, 4 bol i *Rovsthøje*, den første Thor Sørensen påboer, den anden Christen Nissen, den tredje udlagt fra kronen, Jens Nielsen påboede, ganske forarmet og så godt som øde, nok 1 bol ibidem, Jep Adersen påboede, står øde, 1 bol, kaldet *Blagmark*,⁸ Niels Olufsen og Hans Jensen påboer, så godt som øde og husene

mesten dels nedfalden. - *Orrer*. 1 gård, Mads Jensen og Christen Hansen påboede og er frarømt, ikke sået og pløjet, husene falder ned og står øde, 1 gård ibidem, som Poul Madsen og Knud Andersen påboede og er fradød, ganske ruineret, nogen af husene er nederbrødt, og nogen falder neder af sig selv, ikke sået eller pløjet, ganske øde.⁹ - *Fåborg sogn, Agerbæk*: 1 gård, Morten Hansen og Christen Sørensen påboede og fradøde, husene falder neder, ganske øde, 1 gård ibidem er udlagt fra kronen, som Peder Christensen og Nis Enevoldsen påboede, husene mestenpart nedbrudt, tømmeret er hentaget, ikke sået eller pløjet, ganske øde. $\frac{1}{2}$ gård i *Debel*, Mads Søfrensen påboede, som er fradød, er udlagt fra kronen, står ganske øde. Varsel på Porsborg for lensmandens folk.

Når så meget tømmer var fjernet, kan man formodentlig kun i de færreste tilfælde give røvende soldater skylden. Snarere er det bønderne i nærheden, som ulovligt har forsynet sig. Der er andetsteds eksempler på, at en tilbagevendende gods-ejer har fundet de skyldige og fået dem straffet. Men sørgeligt så det ud for Sofie Staverskov.

Også Margrethe von Ahlefeldt til *Visselbjerg* tog tilsvarende syn over sit gods¹⁰ I Alslev sogn stod $10\frac{1}{2}$ gård øde, de 3 af dem var brændt. I Kravense, Hostrup sogn, var Hans Rytters gård forfalden.

Når man tog disse syn og gav varsel for lensmanden, som for øvrigt var feltherren Hans Schack, var grunden den, at synet skulle tjene som bilag til en ansøgning om skattefrihed eller skattelettelse. Lensmanden selv måtte tage syn af samme grund, idet han måtte vedlægge lensregnskabet disse bilag, når det afleveredes til Rentekammeret, så det kunne bevises, at han hverken kunne få landgilde eller skatter af de øde krongårde.

Fire mand fra *Autrup og Fåborg* var således synsmænd i *Orrer* over øde og forarmet gods. De fandt i *Jyllerup* en halv-gård og $\frac{1}{4}$ gård, som var kronens, ganske øde, i *Overby* 1 gård, tjenende til *Øllufgård*, Thomas Hansen påboede, øde,

1 gård, Knud Andersen og Poul Madsen påboede, øde, 1 gadehus, Jens Christensen iboede, øde, 1 gadehus, Peder Sørensen påboede, kronens, øde, 1 gadehus til Øllufgård, øde, 1 gård til Øllufgård, Mads Jensen og Chr. Hansen iboede, øde, 1 gadehus, Peder Sørensen påboede, tjener til velb. Peder Lange (Endrupholm), øde, $\frac{1}{2}$ gård, kronens, Hans Clausen påboede, ganske øde, $\frac{1}{2}$ gård, Niels Olufsen påboede, øde. *Gunderup by* $\frac{1}{2}$ gård, kronens, Søren Mikkelsen og Niels Nesbjerg påboede, øde. Peder Thomsen 1 gård, kronens, 1 bol, udlagt gods, som Jes Christensen påboede, $\frac{1}{4}$ gård, kronens, Mikkel Smed påboede, øde, 1 gård i Tranberg ganske øde, og folkene uddøde. De andre overlevende sidder ganske forarmede og med megen ringe sæd og kretur efter denne hårde og besværlige krigstid.

I synet over *Fåborg sogn* hedder det, at de lovligt opkrævede synsmænd havde synet følgende bosteder: 1 gård i *Slebsager*, Erik Krags (til Bramming) udlagte gods, ganske øde. I *Fåborg by* $\frac{1}{2}$ gård, Claus Pedersen fradøde, kronens, øde, 1 bol, Oluf Lund påboede, udlagt til Henrik i Vejle,¹¹ ganske øde, 1 gadehus, kronens, øde, $\frac{1}{2}$ annekspræstegård i Fåborg, ganske øde, 1 bol, biskoppens, øde, 1 gård, Peder Knudsen fradøde, er sædløs. *Vrenderup* $\frac{1}{4}$ gård, Erik Krags, øde, 1 gård ibidem, Nis Pedersen, Thomas Pedersen og Morten Christensen påboede, øde, 1 halvgård, Hans Olufsen, *Sorø kloster*, ganske øde, nok $\frac{1}{4}$ i forn^e gård øde, Oluf Christensen 1 bol, kirketjener, ganske øde, nok 1 liden bol til Sorø kloster, øde, 1 gadehus, Erik Krags, øde. *Debel*, $\frac{1}{2}$ gård, kronens, Hans Sørensen og Peder Nielsen, øde. Udlagt gods til *Øllufgård* $\frac{1}{2}$ gård øde, Mads Sørensen påboende, øde 1 bol, Christen Sørensen påboede, kronens, øde, 1 bol, kronens, Mads Sørensen påboede, øde, 1 gadehus, kronens, Peder Nielsen påboede, øde, 3 bol, bispens tjenere, som Jep Degn, Jens Andersen og Niels Christensen påboede er også øde. *Agerbæk*. 1 gård, som er tjener til Øllufgård, 1 gård, kirkens tjener, 1 gård, kronens, 1 gård, som er udlagt til Øllufgård, 1 gård, som er udlagt til mester Henrik i Vejle, 2 gadehuse, kronens. Dette forn^e gods

er ganske øde. *Rodichbech* (*Rodebæk*) Peder Thomsen og Laust Christensen 1 gård, som var Johan Størchs tjener,¹² er øde. ½ gård, grev Rantzows¹³ er også øde, ¼ gård, kronens, er øde. Beregnet til hobe 13 gårde, ¼ gård, 10 bol, 7 huse, som er ganske øde. De andre overblevne sidder ganske forarmet og med meget ringe sæd og kretur efter den hårde og besværlige krigstid.¹⁴

Det var strenge tider for ejerne af dette øde eller forarmede gods. Da gik størsteparten af vor egns gamle danske adel under. Fru Sofie Staverskov var ingen undtagelse. Hun havde, som nævnt, måtte låne penge under krigen, og lånene krævedes nu tilbagebetalt, samtidig med, at enevældens store skatter kom. Hvor skulle hun skaffe penge fra? Kun ved at sælge af jordegodset. Og det var sunket katastrofalt i pris. Der skulle meget til for at klare det. 1664 måtte hun da afstå Øllufgård for gæld.

Selv om hun sikkert gerne havde villet hjælpe sine bønder, stod det nok ikke i hendes magt at hjælpe ret meget. Jes Kimer fik næppe den hjælp, han havde bedt om.

Også *Skast* sogn blev synet. Der var seks synsmænd fra andre sogne i herredet. Der var givet varsel for lensmanden på Porsborg i Ribe, og i hans fraværelse talte varselsmændene med fuldmægtigen Hans Bennich. Synet den 11.9.1660 meldte følgende:

I *Andrup* stod 1½ gård og 2 bol ganske øde, 1 gård, kaldes *Hiede* ganske øde og nedbrudt, 1 gård kaldet *Lendinggård* og bruges under Krogsgård (altså ubeboet). I *Oksvang* 2½ gård ganske øde, i *Brixbøl* 1 gård ganske øde, i *Skast* by 2 gårde ganske øde, i *Solberg* 1½ gård ganske øde, i *Saderup* 3 gårde ganske øde, og mændene hendøde, så nær som den ene gård er sået noget lidet til [dvs. kun én havde ikke fået noget sået.] i *Smørpøt* 1 gård ganske øde, 2 bol ganske øde, så at de 2 Parter mesten del af *Skast* sogn er ganske øde, og nu findes der ikke igen uden 9 »smoell« (smule?) gårde og 4 bol, som nogenledes er ved magt.«⁵

Lunde, *Knude* og *Tude* nævnes ikke, men *Hede* og *Lendinggård*, de to bol uden stednavneangivelse hører antagelig til *Lunde*. Matriklen 1688 har 35 ejendomme med over 1 td. hartkorn (gårde) og 3 under 1 td. (småbol). - At 2/3 af sognet

var øde er vistnok let overdrevet, men alligevel var tilstanden forfærdelig at tænke sig.

Hvor hårdt krigstiden gik ud over en af de Skast bymænd, hvis gård ikke blev øde, lader vi ham selv fortælle om. Han har nemlig skrevet en beretning, som er bevaret og findes i Rigsarkivet. Selv om han nok var mere vant til at styre ploven end gåsefjeren, og hans skrivelse er meget præget af vestjysk dialekt og en overdådig brug af store bogstaver, er det imponerende, at han, der vel aldrig har gået i skole, dog kunne udtrykke sig så klart og tydeligt.

Hans besætning vidner om, at han har haft en god og vel-dreven gård. Han har dog nok sat adskillige priser vel højt. I alt fald er det sjældent på denne tid at finde en bondehest til en værdi af 30 sdl. Han skriver (her tillempet nutidsbrug)¹⁶:

»Hvis skade jeg Anders Lauffuersen, Schadtz, haver
bekommet af svensken, der de var her i landet:

Da haver jeg udgiven udi adskillige skatter, penge til hofstal-skat	30 rdl.
Noch der de plyndret på Sct. Michels dag var to år, der de brændte mølleren (møllen?) af, der de lå i Fredericht Odde, da tog de mig 6 køer fra, en stud og en kvie, hver god af samme krettur 10 sld. er ...	80 sdl.
Noch samme dag et par rødblissede heste, god for .	60 sdl.
Noch en ny vogn med al tilbehør, god for	8 sdl.
Noch udi rede pending	159 sdl.
En brukedel (bryggerskedel), så god som	8 sdl.
Noch to nye senge, så god som	40 sdl.
Noch korn og fetalje for	15 sdl.
Noch lå der en oberst hos mig af svenskens folk ved navn Petkam, ¹⁷ gjorde mig mere skade end for	40 rdl.
på mit korn, og krettur.	
Noch på adskillige plynderpartier, både af de kejser- lige og brandenborgere og polakkerne, har mig fra- plyndret 6 nød, hver god af dennem for 10 sdl., er	60 sdl.

<p>Noch der ind kvarter (indkvartering) var udi Schadtz af de kejserlige, en oberst ved navn Concatis folk, da lå der regimentskvartermester og en præst hos mig i 3 ½ uge med 18 heste og 10 folk, kostede mig mere end en</p>	50 sdl.
<p>Noch plyndret polakkerne 2 køer fra mig, god for ..</p>	18 sdl.
<p>Noch 2 heste, god for</p>	40 sdl.
<p>Noch 40 får, god for</p>	30 sld.
<p>Noch 5 svin, god for</p>	10 sdl.
<p>Noch sengeklæder og andre klæder for</p>	30 sdl.
<p>Noch skattede jeg til den ritmester, der lå udi Varde af de brandenborgere</p>	15 sdl.

Anders Laffuersen
med egen hånd.«

Skrivelsen er udateret, men må antages at være fra 1660. Selv om denne før krigen velstående bonde stadig havde sine bygninger i behold, må krigstiden have gjort ham til en forarmet mand.

Som bekendt var der i vort amts østlige herreder og i visse dele af Sønderjylland sogne, der var så frygtelig medtaget af krig og pest, at de var omtrent øde. De foran gengivne syn over visse dele af Skast herred viser, at selv om herredet ikke var så ødelagt, var der steder, hvor over halvdelen af ejendommene lå øde.

Nogenlunde hurtigt må de være kommet på fode igen, og dog viser matriklen ca. 1688, 30 år senere, at der endnu dengang fandtes enkelte øde gårde i de omtalte sogne. I V. Nebel sogn lå dog kun 1 bol øde. I Orre stod halvdelen af Tranberggård øde (dvs. godt 4 tdr. hartkorn) samt 1 bol i Orre by. I Fåborg by var der 2 øde bol, i Vrenderup 2 øde gårde og i Agerbæk ½ ødegård. Desuden nævner matriklen Tumup mølle som »afbrudt«, men det har den måske været før krigen. Møllegården var derimod i drift. Møllen er den samme som den middelalderlige Gist mølle.

I Skast sogn stod Smørpøtgård øde og uden bygninger, Lunde havde 1 gård øde, Oksvang, der lige før krigen i april 1657 havde 2½ gård øde, havde nu alle sine 4 gårde i drift.

Fremgangen var tydelig overalt. Derimod har det nok været noget længere, før sognene nåede deres tidligere velstand.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Skast Herreds tingbog, 1660, 5.6.
2. Almishusgade var den vestlige del af nuværende Vestergade med det middelalderlige hospital, et hjem for fattige, syge og »sære« mennesker. Se Fra Ribe Amt 1971, s. 642.
3. Skast Herreds tingbog, 1660, 26.6., 18.6. J. Kinch: Ribe Bys Historie II, 1884, s. 406.
4. Skast Herreds tingbog, 1660, 26.6.
5. Sst., 1660, 25.9.
6. Aksel Lassen: Skæbneåret 1659, 1958, s. 63f., Skast Herreds tingbog, 1660, dommen afsagt 9.10.
7. Ugedagstjenere var fæstere i det sogn, hvor hovedgården lå, og de gjorde mindst 1 hovdag om ugen. Fra engang i 1500-tallet og til enevælden var adelens ugedagstjenere skattefri. - Som det ses af det følgende, kaldes Staverskovs hovbønder uden for Nebel sogn også ugedagstjenere. Måske har de også været skattefri.
8. Blagmark, 1688: Blaamarck, nu Blåholm. Ved den tid, der tages syn, lod den ene fæster, Niels Olufsen, sin gårdspart registrere: 15 fag sals, 4 fag lohus, af laden var noget tømmer nedfalden, på vesterhuset lå noget løst tømmer. Der fandtes 1 ko. Formuen var i alt på 54 dl., 1 mark, men gælden var 77 dl. 1 mark. Heri var 3 års ubetalt landgilde til Sofie Staverskov og 2 års tienderug til præsten.
9. Aksel Lassen oplyser, at i 1659 døde i Orre sogn 94 mennesker (ca. 39%), i Øse-Næsbjerg 186 (ca. 36%).
10. Se O. Nielsen: Skadst Herred, 1862, s. 190.
11. Det må være professor i hebraisk, sognepræst, magister Henrik Eriksen Pontoppidan, † 1659.
12. Johan Størch (Styrck), forpagter af Sneumgård, kaptajn under krigen, købte gården i Agerbæk 1652. Det er ikke rigtigt, hvad jeg tidligere har ment, at han var gift med biskop Hegelunds datter.
13. Antagelig rigsgreve Christian Rantzau.
14. Skast Herreds tingbog, 1660, 4.9.
15. Sst., 1660, 11.9.
16. Rk. D N 2 16²